

РОЗДІЛ 2. ПРИВАТНЕ ПРАВО

Майкут Х.В., Юркевич Ю.М.

СПІВВІДНОШЕННЯ ВІНДИКАЦІЇ, РЕСТИТУЦІЇ, КОНДИКЦІЇ ЯК ЦИВІЛЬНО- ПРАВОВИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ

УДК 347.2

Постановка проблеми. Право власності є природним людським правом, яке потребує належного правового захисту, оскільки в людини а ргіогі існує доконечна потреба вкладати своє життя в «життя речей», що в подальшому впливає на її розвиток в духовному плані [1, с. 127].

Право власності, як і будь-яке інше право особи, стає практично цінним лише тоді, коли державою створюється механізм його реалізації та захисту. Специфіка цивільно-правового захисту права власності насамперед полягає в застосуванні таких юридичних механізмів (способів, засобів), які забезпечують відновлення майнового становища власника за рахунок майнових прав порушника чи іншої зобов'язаної особи, забезпечують усунення перешкод у здійсненні права власності тощо. Вибір того чи іншого способу захисту права обирається власником залежно від обставин справи та повністю залежить від мети захисту. Способи захисту права власності реалізуються через конкретні засоби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі питання співвідношення віндикації, реституції та кондикції досліджували в своїх працях Н. В. Бережняк, О. Б. Гнатів, М. А. Іваненко, Л.О. Майстренко, Я. М. Романюк та інші науковці. Водночас, варто констатувати про відсутність остаточного вирішення зазначеної проблеми, що зумовлює активні наукові пошуки у досліджуваній царині.

Виклад основного матеріалу. Одним із способів відновлення прав власника, що має речово-правовий характер, є віндикація як вимога власника про витребування індивідуально-визначеного майна із чужого незаконного володіння.

Як слушно зауважує О. О. Кот, для речово-правових способів захисту властивим є певний набір характерних особливостей, які одночасно виступають умовами їх застосування, відсутність хоча б однієї з них виключає можливість кваліфікації відповідної матеріально-правової вимоги як належного способу захисту. Передусім слід враховувати, що застосування речового способу захисту можливе лише носієм речового права [2, с. 308].

Із сутності віндикаційного позову випливає, що він заявляється власником, а також титульним володільцем (особою, яка хоч і не є власником, але в якій майно перебувало у володінні за законом чи на підставі укладеного цивільно-правового договору – майнового найму, зберігання та ін.), які не лише позбавлені можливості користуватися річчю, але вже й фактично не володіють нею. При зверненні з вимогою про повернення майна з чужого незаконного володіння на позивача покладається обов'язок підтвердити наявність в нього речового права на втрачене майно.

Суб'єктом, до якого звертається вимога, може бути лише та особа, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа індивідуально визначеним майном власника чи титульного володільця і фактично володіє ним на час розгляду віндикаційної вимоги по суті.

Незаконність володіння особою річчю, як умова віндикації містить декілька аспектів, що вимагають уточнення. Так, цілком очевидно, що для остаточного вирішення питання за цим позовом потрібно з'ясувати не тільки об'єктивну сторону – законність і незаконність прав власника, необхідно враховувати у поведінці набувачів майна й суб'єктивний фактор: знала чи не знала особа, повинна була знати чи ні, мала можливість знати чи ні про певну обставину. Відтак, слід розрізняти два види набувачів чужих речей: а) добросовісних; б) недобросовісних [3, с. 54].

Грань між добросовісним та недобросовісним володінням встановлюється судом, виходячи з презумпції добросовісності набувача. Для її спростування повинно бути доведено, що набувач навмисно чи по грубій необережності не взяв до уваги конкретних обставин правочину, з яких ясно видно, що річ відчужується неправомірно [4, с. 96].

Якщо від незаконного недобросовісного набувача позивач має право витребувати своє майно у будь-якому разі, то вимога повернення майна від незаконного добросовісного набувача може бути обмежена певними випадками, які окреслені в ст. 388 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [5]. Лише у тому разі, якщо майно вибуло з володіння власника (титульного володільця) не з його волі, а набувач отримав його оплатно, не у порядку, встановленому для виконання судових рішень, та не знав і не повинен був знати, що отримує таке майно без достатніх правових підстав, суд матиме підстави для задоволення ввідикаційного позову.

Враховуючи те, що метою ввідикаційного позову є забезпечення введення власника у володіння майном, якого він був незаконно позбавлений, то у випадку позбавлення власника володіння нерухомим майном означене введення полягає у внесенні запису про державну реєстрацію за власником права власності на нерухоме майно (принцип реєстраційного підтвердження володіння нерухомістю) [6].

На відновлення порушеного права спрямована за своєю суттю не лише ввідикація, але й реституція, як наслідок факту визнання правочину недійсним або констатації недійсності правочину (в разі нікчемності правочину), метою проведення якої є відновлення між сторонами такого собі status quo у фактичному та правовому становищі, що існував до вчинення правочину, шляхом, так би мовити, абсолютного знищення юридичного значення будь-яких дій, що вчинялися суб'єктами — учасниками недійсного правочину [7, с. 23].

Визнання правочинів недійсними із застосуванням відповідних правових наслідків, згідно ст. 16 ЦК України, розглядається як один із способів захисту цивільних прав загалом. Зважаючи на те, що переважна більшість правочинів вчиняється щодо майна, що належить особам на праві власності, на переконання О. Б. Гнатів, цей спосіб захисту вважається договірним зобов'язально-правовим засобом захисту права власності [3, с. 110].

Реституційний позов є самостійним засобом захисту та відновлення порушеного права, на що вказують характерні ознаки реституції, які дозволяють насамперед провести розмежування останньої від ввідикаційної вимоги.

По-перше, враховуючи той факт, що позов про визнання правочину недійсним із відповідним застосуванням реституційних наслідків є, на відміну від віндикаційного позову, зобов'язально-правовим засобом захисту права власності, відтак може бути застосований лише в тому випадку, коли сторони перебувають в договірному правовідношенні. З огляду на це, реституція характеризується певними рисами, які знаходять свій прояв в особливостях суб'єктного складу правовідносин.

Правовідносини, що виникають у зв'язку з пред'явленням реституційних вимог суттєво обмежені колом їх учасників, якими є сторони правочину, будь-які заінтересовані особи. Щодо першої категорії позивачів, то тут не виникає жодних питань, адже укладення та виконання правочину, про недійсність якого вони заявляють, порушує саме їх права та інтереси. Дещо складніша ситуація з іншою категорією суб'єктів, яким надається право оспорування правочину та застосування наслідків його недійсності. Так, віднісши до кола позивачів заінтересованих осіб, законодавець прямо не вказав, в чому полягає їх «інтерес» і, лише аналізуючи конкретні правочини, що передбачені в чинному законодавстві, можна визначити, чи можуть бути порушені в конкретній ситуації права таких осіб і які, а отже встановити наявність і характер «інтересу» у цих осіб [8, с. 21].

Реституція можлива лише в чітко визначених межах і полягає в поверненні лише одержаного, незалежно від того, чи предметом правочину була індивідуально-визначена річ, чи річ, визначена родовими ознаками. Варто зауважити, що навіть у тому випадку, коли за недійсним правочином витребується індивідуально-визначене майно, реституційну вимогу не слід ототожнювати з віндикаційною вимогою.

При застосуванні правил реституції, на відміну від віндикації, не має правового значення й не береться до уваги добросовісність сторони правочину – набувача, який одержав певне майно у власність за недійсним договором [7, с. 26].

Як свідчить судова практика, досить часто віндикаційні позови заявляються до особи, яка є набувачем майна за правочином, визнаного згодом недійсним, або до особи, яка володіла цим май-

но на підставі неідейсного правочину й здійснила його відчуження. З цього приводу Велика Палата Верховного Суду в постанові від 21.11.2018 року у справі №674/31/15-ц звернула увагу на необхідність розмежування випадків застосування двосторонньої реституції як наслідку неідейсності правочину та витребування майна від добросовісного набувача, як способу захисту прав власника, порушених незаконним відчуженням цього майна. Оскільки реституція як спосіб захисту цивільного права застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчемним чи який визнано неідейсним, відтак вимога про повернення майна, переданого на виконання неідейсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні неідейсного правочину. Норма частини першої статті 216 ЦК України не може застосовуватися як підстава позову про повернення майна, яке було передане на виконання неідейсного правочину та відчужене третій особі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання неідейсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після неідейсного правочину. У цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною неідейсного правочину, шляхом подання ввідикаційного позову [9].

Власник з дотриманням вимог статті 388 ЦК України може витребувати належне йому майно від особи, яка є останнім його набувачем незалежно від того, скільки разів це майно було відчужене до того, як воно потрапило у володіння останнього набувача. Для такого витребування не потрібно оскаржувати весь ланцюг договорів та інших правочинів щодо спірного майна [10]. У таких випадках важливим є факт наявності збереженого індивідуально-визначеного майна в останнього набувача. В разі ж загибелі, втрати набувачем індивідуально-визначеної речі, ввідикаційний позов не підлягатиме задоволенню. Відтак, правовими наслідками відсутності речі в набувача можуть стати: 1) кондикційна вимога потерпілого до набувача про повернення об'єкта, на який перетворилася річ (якщо вона була перероблена, видозмінена); 2) вимога потерпілого про відшкодування вартості речі за цінами, які існують на момент відшкодування (якщо річ була знищена набувачем або третьою особою) [7, с. 29].

Системний аналіз вітчизняних норм права, зокрема положень гл. 83 ЦК України, свідчить про те, що кондикція є позадоговірним зобов'язальним способом захисту права власності, своєрідною генералізованою конструкцією, яку може бути застосовано як самостійно, так і субсидіарно до всіх випадків, коли одна особа набуває або зберігає право на майно чи фактичне володіння ним за рахунок іншої особи без належної правової підстави [11, с. 632].

Кондикція як самостійний спосіб захисту права власності застосовується за наявності підстав, окреслених ст. 1212 ЦК України (набуття чи збереження речі однією особою (набувачем) за рахунок іншої (потерпілого); набуття чи збереження речі відбулося за відсутності правової підстави або підстава, на якій майно набувалося, згодом відпала), а також двох додаткових умов: 1) річ повинна бути такою, що визначена родовими ознаками, в тому числі грошовими коштами; 2) позивач повинен домагатись повернення йому речі, визначеної родовими ознаками (грошових коштів) від тієї особи (набувача), з якою він не пов'язаний договірними правовідносинами щодо речі. Вказані додаткові ознаки кондикції дають можливість розмежувати її з віндикацією та реституцією [12, с. 45].

Змістовно конструкція зобов'язань з безпідставного збагачення в силу прямої вказівки закону частково перетинається з реституцією, віндикацією та іншими спеціальними конструкціями. На скільки це правильне і розумне рішення – питання спірне, але такий підхід слід враховувати допоки він міститься в ст. 1212 ЦК України. Щоправда, такий генералізований характер вітчизняної кондикції має і зворотну сторону: правила статей 1212-1215 ЦК України є загальними щодо окремих різновидів безпідставного збагачення, які традиційно врегульовані в межах інших юридичних конструкцій (віндикації, реституції тощо) [11, с. 632–633]. Відтак кондикція підлягатиме застосуванню як субсидіарний (додатковий) спосіб захисту лише в тому випадку, коли відповідна вимога власника чи титульного володільця майна не охоплюється нормативним урегулюванням основного способу захисту права, але за характерними ознаками, умовами та суб'єктним складом

охоплюється визначенням зобов'язання з набуття або збереження майна без достатньої правової підстави [13].

За своєю суттю реституція, ввідикація, кондикція є цивільно-правовими інститутами, які спрямовані на відновлення порушеного права власності. Зазначені категорії за своєю правовою конструкцією мають схожі механізми застосування. Вибір того чи іншого способу захисту здійснюється з врахуванням характеру спірних правовідносин та фактичних обставин справи. Водночас багаторічний досвід застосування ЦК України вітчизняними судами свідчить про існування проблеми в регулюванні досліджуваних відносин, зокрема, пов'язаних із набуттям та збереженням майна без достатньої правової підстави, в тому числі із застосуванням норм глави 83 ЦК України в контексті визначення правових наслідків недійсності правочину, що, своєю чергою потребує самостійного аналізу, наукового обґрунтування, а відтак і подальшого перегляду законодавчих норм, які регулюються зазначену сферу відносин.

1. Щупінська О. Становлення інституту права власності в міжнародному приватному праві. *Право України*. 2006. № 7. С. 126–130.
2. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія / О.О. Кот. К.: Алерта, 2017. 494 с.
3. Гнатів О. Б. Захист права власності в цивільному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2015. 202 с.
4. Голубева Н. Ю. Захист права власності при позбавленні власника володіння (ввідикаційний позов). *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 42. С. 94–98.
5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.11.2018 у справі № 183/1617/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81574015>.
7. Романюк Я. М., Майстренко Л. О. Реституція, ввідикація, кондикція, відшкодування шкоди : окремі аспекти співвідношення та розмежування. *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 10 (170). С. 22–31.
8. Іваненко М. А. Співвідношення правових інститутів реституції та ввідикації у цивільному праві України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2013. № 1-6. Том 2. С. 20–23.

9. *Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21.11.2018 року у справі №674/31/15-ц.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78129908>.
10. *Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.02.2020 у справі № 922/614/19.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87902138>.
11. *Цивільне право (особлива частина). Курс лекцій : навч.посібн. / за ред. І. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2022. 640 с.*
12. *Визнання правочинів недійсними: основи теорії та судова практика. Посібник для суддів. / А. В. Нижний, М. П. Ходаківський, Г. В. Юровська / Під редакцією А. В. Нижного. Київ: Алерта, 2020. 234 с.*
13. *Огляд судової практики розгляду Касаційним господарським судом у складі Верховного Суду справ у спорах щодо права власності. За період з 01.01.2018 по 01.11.2018.* URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Oglyd_vlasn.pdf

Майкут Х. В., Юркевич Ю. М. Співвідношення ввідикації, реституції, кондикції як цивільно-правових способів захисту права власності: деякі аспекти.

Статтю присвячено дослідженню проблеми розмежування ввідикації, реституції та кондикції як цивільно-правових способів захисту права власності. З'ясовано, що ввідикація як речово-правовий спосіб захисту права власності характеризується низкою особливостей, які одночасно виступають умовами її застосування, відсутність хоча б однієї з них виключає можливість кваліфікації відповідної матеріально-правової вимоги як належного способу захисту.

Обґрунтовано, що позов про визнання правочину недійсним із відповідним застосуванням реституційних наслідків є, на відміну від ввідикаційного позову, зобов'язально-правовим засобом захисту права власності, відтак може бути застосований лише в тому випадку, коли сторони перебувають в договірному правовідношенні. З огляду на це, реституція характеризується певними рисами, які знаходять свій прояв в особливостях суб'єктного складу правовідносин.

Констатовано, що змістовно конструкція зобов'язання з безпідставного збагачення в силу прямої вказівки закону частково перетинається з реституцією та ввідикацією, які за своєю правовою конструкцією мають схожі механізми застосування. Системний аналіз вітчизняних норм права свідчить про те, що кондикція як позадоговірний зобов'язальний спосіб захисту права власності є своєрідною генералізованою конструкцією, яка підлягає застосуванню як самостійно, так і субсидіарно до всіх випадків, коли одна особа набуває або зберігає право на майно чи фактичне володіння ним за рахунок іншої особи без належної правової підстави. Відтак, кондикція підлягатиме застосуванню як субсидіарний (додатковий) спосіб захисту лише в тому випадку, коли відповідна вимога власника чи титульного володільця майна не охоплюється нормативним урегулюванням основного способу захисту права, але за характерними ознаками, умовами та суб'єктним складом охоплюється визначенням зобов'язання з набуття або збереження майна без достатньої правової підстави.

Ключові слова: способи захисту права власності, виндикація, реституція, безпідставне збагачення, кондикція.

Maikut Kh. V., Yurkevych Yu. M. The correlation between vindication, restitution, and condiction as civil law methods of property rights protection: some aspects.

The article has been devoted to the study of the problem of distinguishing between vindication, restitution and condiction as civil law methods of property rights protection. It has been found that vindication as a material legal method of protecting property rights is characterized by a number of features that simultaneously act as conditions for its application, and the absence of at least one of them excludes the possibility of qualifying the corresponding material legal requirement as a proper method of protection.

It is well-founded that the action to declare the deed invalid with the corresponding application of restitutionary consequences is, unlike the vindication action, an obligatory legal means of protecting the right of ownership, therefore it should be applied only in the case when the parties are in a contractual legal relationship. In view of this, restitution has been characterized by certain features that are manifested in the peculiarities of the subject composition of legal relations.

It has been established that the content of the construction of the obligation of unjust enrichment due to the direct instructions of the law partially overlaps with restitution and vindication, which according to their legal construction have similar mechanisms of application. A systematic analysis of domestic legal norms has showed that the condiction as a non-contractual binding way of protecting property rights is a kind of generalized construction that can be applied both independently and subsidiarily to all cases when one person acquires or retains the right to property or actual possession by him at the expense of another person without a proper legal basis. Therefore, the condiction is applicable as a subsidiary (additional) method of protection only in the event that the corresponding claim of the owner or title holder of the property has not been covered by the regulatory regulation of the main method of protection of the right, but has been covered by the definition of the obligation due to its characteristic features, conditions and subject composition from the acquisition or preservation of property without a sufficient legal basis.

Keywords: ways of protecting property rights, vindication, restitution, unjust enrichment, condiction.